

Озадовський І. Л.,
 аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
 Навчально-наукового інституту права
 Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИП “NON REFORMATIO IN PEIUS” В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

THE PRINCIPLE OF “NON REFORMATIO IN PEIUS” IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню правової підстави для застосування в господарському судочинстві України принципу “non reformatio in peius”, відповідно до якого особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. Автор досліджує взаємозв'язок цього принципу з римським правилом “tantum devolutum quantum appellatum” (скільки скарги, стільки і рішення) та доводить їх відмінність: правило обмежує суд доводами та вимогами особи, зафіксованими в її скаргі, а принцип – у погіршенні зафіксованого оскарженим рішенням становища скажника. Простежено випадки, коли застосування правила “tantum devolutum quantum appellatum” та принципу “non reformatio in peius” призводить до різних результатів. Автор аналізує історію та досвід інших країн щодо застосування принципу “non reformatio in peius”. З'ясовано, що головною метою принципу “non reformatio in peius” є усунення суб'єктивних перешкод у доступі до суду для потенційного скажника у формі остраху перед результатами оскарження. Зроблено висновок, що принцип “non reformatio in peius” не базується на концепції правової вигоди (переваги), принципах заборони подвійної відповідальності, рівності, “res judicata” та диспозитивності. Натомість автор доходить висновку, що процесуальний принцип “non reformatio in peius” забезпечує прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації конституційного права на оскарження судових рішень, і є гарантією зазначеного права, а також проявом загальноправового принципу недопустимості змін до гіршого та, в такий спосіб, елементом принципу правової визначеності. Встановлено, що принцип “non reformatio in peius” діє безпосередньо на підставі положень частини першої статті 8 у її взаємозв'язку з пунктом восьмим частини другої статті 129 та статтею 55 Конституції України. Рекомендовано закріпити принцип “non reformatio in peius” у Господарському процесуальному кодексі України.

Ключові слова: принцип верховенства права; принцип правової визначеності; правило “tantum devolutum quantum appellatum”; принцип диспозитивності; принцип “res judicata”; апеляційне оскарження; касаційне оскарження; господарський процес.

The article explores the legal basis for applying the principle of non reformatio in peius in Ukraine's commercial proceedings, which prevents an appellant from ending up in a worse position than in the lower instance as a result of their own appeal. The author examines the relationship between this principle and the Roman rule tantum devolutum quantum appellatum (“as much of the appeal, so much of the decision”) and highlights their differences: the rule limits the court to the arguments and claims presented in the appeal, while the principle prevents deterioration of the appellant's position as established by the appealed decision. The article analyzes cases where the application of the two principles leads to different outcomes and explores the historical context and international practices regarding non reformatio in peius. It concludes that the principle aims to eliminate subjective barriers to court access, particularly the fear of worsening one's legal standing through appeal. The author argues that non reformatio in peius is not based on the concepts of legal advantage, double jeopardy, equality, res judicata, or the dispositive principle. Instead, the author concludes that the procedural principle of non reformatio in peius ensures predictability, stability, and consistency in exercising the constitutional right to appeal court decisions. It acts as a safeguard of this right and reflects the general legal principle prohibiting changes for the worse, thus forming an element of legal certainty. The study establishes that the principle operates directly under Part One of Article 8, in conjunction with Clause Eight, Part Two, Article 129, and Article 55 of Ukraine's Constitution. The author recommends its formal inclusion in the Commercial Procedure Code of Ukraine.

Key words: principle of the rule of law; principle of legal certainty; rule “tantum devolutum quantum appellatum”; dispositive principle; principle of res judicata; appeal proceedings; cassation proceedings; commercial procedure.

Постановка проблеми. Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) обмежує межі перегляду справи доводами та вимогами апеляційних та касаційних скарг (частина перша статті 269; частина перша статті 300 ГПК України) [1]. При цьому законодавець передбачив деякі винятки із вказаного правила. Так, наприклад, суд апеляційної інстанції звільняється від зазначених обмежень, встановивши порушення норм процесуального права, які є обов’язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (частина четверта статті 269 ГПК України) [1].

Разом із тим із 2023 року судами під час здійснення цивільного та господарського судочинства на стадії апеляційного та касаційного перегляду почав послідовно застосовуватись принцип заборони повороту до гіршого (лат. *non reformatio in peius*), відповідно до якого «особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції[,] в результаті своєї ж скарги» [2, с. 156]. При цьому законодавче регулювання зазначеного принципу в процесуальних кодексах, зокрема і ГПК України, відсутнє [2, с. 156], а тому правова підстава для застосування принципу “non reformatio in peius” залишається не відомою, що ставить під сумнів його дію, а також викликає питання про межі повноважень апеляційних та касаційних судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У правовій науці багатьох іноземних держав принципу “non reformatio in peius” присвячено багато досліджень. Окремо варто виділити праці іспанця Хосе Марії Руїса Морено (José María Ruiz Moreno), угорців Чонгора Герке (Csongor Herke) та Ченге Д. Тот (Csenge D. Tóth), бразильця Ернесто Жозе Тоньйола (Ernesto José Toniolo) та хорваток Невени Альїнович (Nevena Aljinović) і Івани Білушич (Ivana Bilušić). В Україні принцип “non reformatio in peius”, особливо в контексті цивільного чи господарського процесуального права, тривалий час залишався малодослідженим. Наразі серед українських учених варто виділити Андронova I.B., який в кінці 2024 року опублікував статтю “Застосування

принципу “non reformatio in peius” в цивільному та господарському процесі”.

Разом із тим питання правової підстави для дії принципу “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України залишається не вирішеним.

Постановка цілей та завдань дослідження. З урахуванням наведеного слід з’ясувати, чи є правова підстава для застосування принципу “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України, для цього встановивши зміст та мету вказаного принципу, а також його взаємозв’язок з іншими правовими явищами.

Виклад основного матеріалу. Касаційний господарський суд Верховного Суду у своїх постановках звертає увагу, що принцип “non reformatio in peius”, відповідно до якого особа, яка оскаржує судові рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції[,] в результаті своєї ж скарги, тісно пов’язаний із іншим римським правилом: скільки скарги, стільки і рішення (лат. *tantum devolutum quantum appellatum*) [3]. Останнє правило знайшло своє закріплення в національному господарському процесі як результат обмеження перегляду справ доводами та вимогами апеляційних та касаційних скарг.

Імовірно, в основі висновку про тісний зв’язок принципу “non reformatio in peius” та правила “*tantum devolutum quantum appellatum*” лежить те, що обидва з них обмежують повноваження суду при перегляді судового рішення позицією скажника. Однак їх зміст насправді є різним. Так, коли мова йде про застосування правила “*tantum devolutum quantum appellatum*”, суд зобов’язаний враховувати позицію скажника, зафіксовану в його скарзі, а саме: *доводи та вимоги*. Своєю чергою принцип “non reformatio in peius” скеровує суд на врахування позиції скажника в правовідносинах, зафіксованої оскарженим рішенням. Тобто в цьому випадку йдеться про *становище* останнього. Іншими словами правило “*tantum devolutum quantum appellatum*” обмежує суд написаним скажником, а принцип “non reformatio in peius” – набутиим.

Для того, щоб прослідкувати різний зміст правила “*tantum devolutum quantum appellatum*” та принципу “non reformatio in

reius” звернімося до ситуації, коли суд враховує доводи та задовольняє вимоги скажника, однак у такий спосіб, що погіршує його становище. Подібний випадок трапився в господарській справі № 917/264/15, у якій не було складено повного тексту рішення суду першої інстанції про задоволення позову, у зв’язку з чим позивач звернувся з апеляційною скаргою з вимогою змінити рішення суду, доповнивши його описову та мотивувальну частину відповідно до наявних в матеріалах справи доказів та норм чинного законодавства. Однак за результатами розгляду скарги суд апеляційної інстанції в задоволенні позову відмовив. Згадане рішення згодом було залишене без змін Верховним Судом, який виходив з того, що “апеляційний суд діяв в межах як поданої апеляційної скарги та вимог наведених в ній самим скажником, так і в межах своїх повноважень” [4], з чим ми не згодні з мотивів, викладених далі. Разом із тим обставини справи в трактуванні Верховного Суду є прикладом висловленої тези про те, що суд може врахувати доводи та задовольнити вимоги скажника всупереч його інтересам.

Нідерландський учений та адвокат Воутер ден Холландер (Wouter den Hollander) у ході міркувань над питанням чи, справді в нідерландському цивільному процесі необхідний окремий принцип “non reformatio in reius”, щоб уникнути погіршення становища апелянта, чи достатньо правила про те, що апеляційний суд повинен приймати рішення в межах апеляції, встановлених самим апелянтом, наводить інший приклад, що демонструє на практиці різний зміст аналізованих концепцій, стверджуючи, що принцип “[non] reformatio in reius” буде необхідним «у разі дискусії про межі оскарження або у разі застосування винятків із цього правила» [5].

У контексті наведеного ілюстративними є обставини господарської справи № 921/703/23, у якій суд апеляційної інстанції, встановивши підстави для виходу за межі вимог апеляційної скарги, скасував рішення суду в іншій частині, ніж оскаржувалося, таким чином, повністю відмовивши в задоволенні позову апелянта, який до того було задоволено частково. Верховний Суд скасував постанову суду апеляційної інстанції у відповідній час-

тині через порушення останнім принципу “non reformatio in reius” [6].

Нормотворчий досвід європейських країн також підтверджує, що принцип “non reformatio in reius” та правило “tantum devolutum quantum appellatum” є різними правовими явищами, результати впливу яких на правовідносини не обов’язково збігаються. Для прикладу, Цивільним процесуальним кодексом Литовської Республіки передбачено, що за загальним правилом суд апеляційної інстанції не може прийняти гірше рішення чи постанову щодо апелянта, ніж оскаржуване, якщо лише одна із сторін оскаржує рішення (стаття 313) та що суд апеляційної інстанції розглядає справу, не виходячи за межі, встановлені в апеляційній скарзі (стаття 320) [7]. Загалом принцип “non reformatio in reius” закріплений у законодавстві Австрії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Чехії тощо [2, с. 156].

Однак сучасне тлумачення вказаного принципу є результатом еволюції судового процесу. Звернення до історії дозволяє прослідкувати закономірність між поглядами в державі на роль суду та функціонуванням принципу “non reformatio in reius” в цивільному (господарському) процесі.

Так, відповідний принцип своїм корінням сягає щонайменше Римської імперії, коли з’явилися суди апеляційної інстанції. Разом із тим уже в 530 році імператор Римської імперії Юстиніан I своїм законом фактично дозволив reformatio in reius. Спричинено це було тим, що в той період цивільний процес перш за все розглядали як інструмент, призначений для підтримки порядку, тобто дозвіл судам здійснювати поворот до гіршого був породжений приматом інтересів імператора в збереженні правової системи над індивідуальними інтересами сторін спору [8, с. 6–7].

Тривалий час вираз “reformatio in reius” вживався в значенні неправильної несправедливої зміни апеляційним судом оскаржуваного рішення. Сучасне розуміння цього поняття сформувалося, імовірно в XIX столітті, коли цивільний процес був пронизаний ідеологією лібералізму, що виникла в результаті Французької революції та отримала яскраво виражений індивідуалістичний контур на основі на концепції приватних матеріальних прав; відпо-

відно процес починає розглядатися як приватна справа сторін [8, с. 6-8].

Тобто якщо виходити з того, що суд перш за все має забезпечити правопорядок, то поворот до гіршого розглядається як можливий варіант дій, якщо ж з сучасної концепції, що основною функцією суду є вирішення спору про право між сторонами, то – як правило, вважається небажаним і не допускається.

Угорські науковці Чонгор Герке (Csongor Herke) та Ченге Д. Тот (Csenge D. Tóth), досліджуючи в кримінальному судочинстві дію принципу “non reformatio in peius”, звертають увагу, що він скасовує психологічний тиск на обвинуваченого і є принципом “оскарження без страху” [9, с. 493–494].

Очевидно було б помилкою стверджувати, що для заінтересованої особи важливе значення можуть мати лише результати кримінального провадження, а тому висновки угорських вчених застосовні й до господарського процесу. Отже, головною метою принципу “non reformatio in peius” є усунення суб’єктивних перешкод у доступі до суду для потенційного скаргника у формі остраху перед результатами оскарження. З урахуванням цього слід дати відповідь на питання про правову природу зазначеного принципу.

У доктрині сучасного права склалися різні погляди на те, яке юридичне підґрунтя має процесуальна заборона повороту до гіршого. Її вважають процесуальним принципом і неодмінною складовою верховенства права [9, с. 510]; вимогою принципу рівності [10, с. 49–50]; вимогою принципу заборони подвійної відповідальності (non bis in idem) [10, с. 50]; вимогою принципу правової безпеки [10, с. 51]; правовою вигодою (перевагою) [10, с. 52]; результатом дії принципу диспозитивності [11, с. 18–20]; та наслідком дії принципу “res judicata” [11, с. 20–24] тощо.

Для початку варто відкинути розуміння принципу “non reformatio in peius” як вимоги принципу рівності. Такий взаємозв’язок будується на тому, що особа, яка оскаржила судові рішення, й у результаті чого опинилася в гіршому становищі, зазнає дискримінації порівняно з особою, яка в аналогічній ситуації не звернулася зі скаргою. Однак варто зауважити, що в юридичній літературі загальновизнано, що

з принципу рівності не може впливати вимога застосовувати несправедливість однаковим чином [10, с. 49–50]. Таким чином, обмеження суду у праві вирішити справу чи процесуальне питання відповідно до закону не може базуватися на тому, що в подібному випадку щодо іншої особи за аналогічних обставин було ухвалене більш сприятливе для неї, однак незаконне рішення.

Герберт Флед (Herbert Flad) пов’язує заборону “reformatio in peius” із принципом “ne bis in idem” (заборона подвійного покарання), указуючи на те, що рішення суду першої інстанції завершує провадження від імені держави, а отже, будь-яка подальша каральна вимога втрачає силу, якщо обвинувачення не подало апеляцію на шкоду підсудному. Це означало б, що більш суворе покарання, призначене апеляційним судом, фактично є новим покаранням (принаймні щодо різниці між двома вироками) [10, с. 50]. Однак принцип “заборони повороту до гіршого” очевидно має міжгалузевий характер, про що свідчить застосування цього принципу в різних видах судочинства [2, с. 156], тоді як позиція Герберта Фледа застосовна виключно у сфері кримінального процесуального або адміністративно-деліктного права. Окрім того, із науковцем не можливо погодитися також тому, що незважаючи на оскарження рішення суду першої інстанції, провадження залишається єдиним, а отже, остаточне рішення суду відсутнє [10, с. 50].

Так само не можливо погодитися із розумінням заборони “reformatio in peius” як правовою вигодою чи перевагою. До такого тлумачення звертаються науковці, які досліджували згаданий принцип у кримінально-правовій площині, указуючи на те, що обвинувачений під час кримінального провадження перебуває у “накопиченому не вигідному становищі”, а заборона “reformatio in peius” є перевагою для захисту [10, с. 55]. Однак наведене розуміння заборони повороту до гіршого також слід відкинути з мотивів того, що принцип “non reformatio in peius” має міжгалузевий характер.

Своєю чергою Верховний Суд пов’язує застосування судами принципу “non reformatio in peius” із дією в цивільному судочинстві принципу диспозитивності [2, с. 157]. Подібної думки дотримуються іноземні науковці Фонт

Серра (Font Serra), Монтеро Арока (Montero Aroca), Ортельс Рамос (Ortells Ramos) та Файрен Гільєн (Fairén Guillén) [11, с. 18]. Однак такий підхід не є переконливим, оскільки зміст принципів диспозитивності та “non reformatio in peius” є різним. Принцип диспозитивності закріплює вільне, на свій розсуд здійснення і розпорядження юридично заінтересованими особами матеріальними правами щодо предмета спору, процесуальними засобами захисту порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу, що спрямовані на розвиток, зміну або припинення розгляду цивільної справи в суді в межах дозволених законом й у встановленому процесуальному порядку [12, с. 306]. Іншими словами, принцип диспозитивності передбачає, зокрема, що заінтересована особа вільно розпоряджається своїми правами. Під час написання та подання скарги на судові рішення принцип диспозитивності проявляється в тому, що скажник окреслює межі оскарження судового рішення, визначаючи доводи та вимоги скарги. Так, Верховний Суд зауважує, що «диспозитивність – один з основних принципів судочинства, на підставі якого особа (зокрема, позивач чи відповідач), самостійно вирішує, чи оскаржувати рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку та в яких межах» [2, с. 157]. Таким чином, принцип диспозитивності обмежує суд дією пов’язаного із ним привила “*tantum devolutum quantum appellatum*” (скільки скарги, стільки і рішення), а не принципом “*non reformatio in peius*”.

Не можливо погодитися і з тим, що заборона повороту до гіршого є наслідком дії принципу “*res judicata*” – поваги до остаточного рішення суду. Автори цієї концепції стверджують, що оскільки скажник оскаржує лише ті аспекти судового рішення, які наносять йому шкоду, то він передає на розгляд суду лише їх, усі інші ж аспекти судового рішення, які не є предметом скарги, набувають остаточного характеру [11, с. 20]. Однак таке розуміння принципу “*res judicata*” відрізняється від загальноприйнятого, підсумованого Венеційською комісією: коли апеляцію остаточно розглянуто, подальші оскарження неможливі; остаточні судові рішення повинні поважатися, якщо тільки не існують вагомні підстави для їх перегляду

[13, с. 17]. Отже, принцип “*res judicata*” стосується остаточності судового рішення в цілому, а не його окремих аспектів, що не були визначені об’єктом доводів та вимог скарги. Протилежний підхід натомість поставив би під сумнів можливість судів вищих інстанцій виходити за межі доводів та вимог скарг, оскільки в такому разі порушувався б принцип поваги до остаточного рішення суду.

Окрім того, теза про те, що заборона повороту до гіршого є наслідком дії принципу “*res judicata*”, не враховує того, що принцип “*non reformatio in peius*” не обмежує суд у праві вийти за межі доводів та вимог скажника, погіршивши при цьому становища інших учасників справи. Водночас наслідки ухвалення остаточного судового рішення настають для усіх учасників справи, а не лише для скажника. На певною мірою подібну ситуацію звертає увагу іспанський учений Хосе Марія Руїс Морено (José María Ruiz Moreno) [11, с. 21–22].

Своєю чергою Матвєєва Ю.І. та Остапенко Г.З. визначають недопустимість змін до гіршого вимогою правової визначеності [14, ст. 24; 15, с. 417–418]. Так, на думку останньої зміст принципу правової визначеності складається із дворівневої системи його елементів: стабільність, прогнозованість, передбачуваність та послідовність науковець відносить до ціннісних елементів принципу правової визначеності, що відображають його мету, навколо яких об’єднуються змістовні елементи, якими правник вважає: ясність і чіткість законодавчих приписів; єдність судової практики, а також недопустимість змін до гіршого, зокрема відсутність зворотної дії юридичних норм, зокрема щодо відповідальності, та ін. [15, с. 417–418].

Вважаємо, що загальноправовий принцип недопустимості змін до гіршого, який є елементом принципу правової визначеності, проявляється в господарському судочинстві України як процесуальний принцип “*non reformatio in peius*”. Останній досягає своєї мети з усунення суб’єктивних перешкод у доступі до суду у формі страху, забезпечуючи прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації права на оскарження судових рішень.

Так, принцип “*non reformatio in peius*” забезпечує деякий рівень прогнозованості (перед-

бачуваності) результатів оскарження особою судового рішення, оскільки звужує діапазон їх можливих наслідків, виключаючи з нього погіршення становища заявника в результаті його ж скарги, що усуває страх перед її подачею. Зазначене корелює з думкою Альберта Блекмена (Albert Bleckmann), відповідно до якої заборона “*reformatio in peius*” є принципом, який охороняє загальну довіру. У цьому випадку гарантія захисту довіри базується на тому, що потенційний скажчик має підстави вважати, що судовий процес розвиватиметься певним чином [10, с. 51].

Контраргументом до цієї думки може бути те, що особа, незадоволена судовим рішенням, має подати скаргу до виникнення вищезазначеної довіри, оскільки остання може мати місце лише після завершення строку на оскарження судового рішення, коли скажчик усвідомить, що інша сторона не скористалася правом на подачу скарги [10, с. 52]. Окрім того, сторона, яка програла повністю, не може опинитися в гіршому становищі після оскарження судового рішення і узагалі не потребує відповідних гарантій передбачуваності.

Однак такі доводи не спростовують викладеного вище. По-перше, особа, незадоволена рішенням, може утриматися від його оскарження, допускаючи малоімовірний, але все ж можливий факт того, що її становище, навіть за відсутності інших скарг, буде погіршене в суді вищої інстанції. По-друге, навіть оскарження судового рішення, яким суд повністю став на бік однієї зі сторін, може погіршити становище скажчика, оскільки суд має право змінити мотивувальну частину. Зрештою особа, яка є єдиним скажчиком, з тих чи інших мотивів, побоюючись повороту до гіршого, може відмовитися від уже поданої скарги, припинивши таким чином оскарження судового рішення. Отже, принцип “*non reformatio in peius*” забезпечує прогнозованість (передбачуваність) реалізації права на оскарження судового рішення не лише в моменті прийняття рішення про подачу скарги, а й упродовж усього її розгляду.

Принцип “*non reformatio in peius*” також сприяє стабільності правовідносин під оскарження судового рішення, оскільки закріплює набуте за результатами розгляду в суді нижчої інстанції становище скажника, яке не ста-

виться під сумнів іншими. Це гарантує для нього щонайменше збереження *status quo ante* та узгоджується із сучасним розумінням цілей судового процесу як приватної справи сторін, що відповідає завданню господарського судочинства – вирішенню спорів. Саме відсутність спору щодо набутого становища скажника зумовлює стабільність правовідносин, обмежуючи суд у праві втрутитися.

Зрештою принцип “*non reformatio in peius*” забезпечує послідовність у діях держави. Угорські вчені Герке Чонгор і Тот Ченге зазначають, що коли правоохоронний орган (прокурор) не подає апеляцію щодо обвинуваченого, слід вважати, що каральна вимога держави виконана і є втраченою (задоволеною), а тому посилення покарання в результаті розгляду апеляційної скарги обвинуваченого означало б суперечливу поведінку держави [10, с. 55]. Отже, в описаному випадку суд, погіршивши становище обвинуваченого, діяв би непослідовно. Відповідні висновки можливо екстраполювати й на господарське судочинство, у якому принцип “*non reformatio in peius*”, наприклад, утримує суд у справі за позовом прокурора в інтересах держави від погіршення становища особи під час розгляду апеляційної скарги, забезпечуючи послідовність у діях держави.

Отже, процесуальний принцип “*non reformatio in peius*” є складовою принципу правової визначеності. Водночас питання нормативної основи першого залишається не вирішеним.

Так, зазначений принцип прямо закріплений у Кримінальному процесуальному кодексі України, наприклад, у його статті 421 (Недопустимість погіршення правового становища обвинуваченого) [16]. Проте, як зазначалося вище, у ГПК України відповідний принцип не передбачений. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод також не гарантує дію принципу “*non reformatio in peius*” [17]. Вважаємо, що в пошуках для неї нормативної основи слід здійснити аналіз статті 8 Конституції України, якою передбачено дію принципу верховенства права [18]. Фундаментальним елементом принципу верховенства права визнається принцип правової визначеності [19], про конституційну основу якого у вигляді статті 8 Основного закону зазначав Конститу-

ційний Суд України [20]. Разом із тим наведене не робить саме по собі принцип “non reformatio in peius” елементом принципу правової визначеності конституційного значення.

Водночас принцип “non reformatio in peius” забезпечує вільну реалізацію права на оскарження судового рішення, передбаченого п. 8 ч. 2 статті 129 Конституції України, та, як наслідок, права на судовий захист, передбаченого статтею 55 Конституції України, усуваючи суб’єктивні перешкоди в зверненні зі скаргою на рішення суду, що виявляються в страху погіршення набутого становища з урахуванням об’єктивної можливості цього. Отже, принцип “non reformatio in peius” також є гарантією конституційного суб’єктивного права.

Звернувшись до протилежного, розглянемо гіпотетичний закон, який вносить зміни в ГПК України, прямо дозволяючи *reformatio in peius*. Таке законодавче регулювання непрямо обмежило б можливість реалізації права на оскарження, оскільки створювало б психологічний тиск на потенційного скажника, зменшуючи здатність останнього прогнозувати результати розгляду його скарги.

В американській правовій науці зазначене явище отримало визначення охолоджувального ефекту (англ. *chilling effect*), під яким розуміється будь-який закон або практика, яка серйозно стримує здійснення конституційного права, наприклад права на оскарження [21]. Так, Верховний Суд штату Орегон у кримінальній справі *State v. Turner* (1967) виснував, що “можливість більш суворого покарання у разі успішного розгляду апеляції чи розгляду після винесення обвинувального вироку та подальшого нового судового розгляду та засудження «охолодить» бажання підсудного виправити помилково проведений початковий судовий розгляд” [22]. Варто зауважити, що в цьому контексті різниця між кримінальним і господарським судочинствами не є принциповою: у будь-якому із них для потенційного скажника можливість постраждати в результаті власної скарги збільшує імовірність того, що вона подана не буде. Так, хоча господарські спори не стосуються особистої свободи скажника, значущість майнових та інших правовідносин не слід недооцінювати.

На підтвердження викладеної думки варто звернутися також до позиції, яку висло-

вив Центральний апеляційний господарський суд у постанові від 23.12.2021 у справі № 904/6084/21, згідно з якою принцип заборони звороту до гіршого є гарантією того, що у сторони, не задоволеної рішенням суду першої інстанції, не має бути побоювань в тому, що після оскарження рішення її становище може погіршитись; в іншому випадку це призведе до завуальованого обмеження права на апеляційне оскарження [23].

Таким чином, *reformatio in peius* створює обмеження у реалізації конституційного права на оскарження судового рішення і, як наслідок, права на судовий захист. Перевірка конституційності подібного роду обмежень в правовій науці здійснюється за допомогою спеціальних тестів.

Так, Конституційний Суд України вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов’язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права і не порушувати сутнісний зміст такого права [24]. Своєю чергою, для прикладу, Конституційний суд Туреччини, оцінюючи втручання держави в реалізацію конституційних прав, перевіряє дотримання принципу пропорційності, аналізуючи нормативне регулювання на предмет доцільності, необхідності та співмірності, де: доцільність вимагає, щоб передбачене обмеження було придатним для досягнення поставленої мети; необхідність – щоб обмеження було обов’язковим для досягнення цієї мети, тобто щоб неможливо було досягти тієї ж мети за допомогою менш обтяжливого обмеження; а співмірність – щоб було дотримано розумний баланс між обмеженням права та поставленою метою [25].

Прямий дозвіл суду на *reformatio in peius*, як обмеження права на оскарження судового рішення, відповідав би критерію встановлення законом. Окрім того, впровадження

reformatio in reus могло б переслідувати легітимну мету – забезпечення законності судового рішення, а заодно і єдності судової практики. Своєю чергою ця легітимна мета вочевидь була б обґрунтована суспільним запитом на справедливість та однакове застосування закону.

Безперечно зазначене обмеження з певним ступенем ефективності придатне для досягнення поставленої мети, що свідчить про його доцільність, однак не є необхідним. Так, право на оскарження судового рішення заінтересованими особами, особливо за умови дії принципу “*non reformatio in reus*”, забезпечує контроль над дотриманням законності судом.

При цьому принцип “*non reformatio in reus*” не слід розглядати як абсолютний і застосовувати без будь-якої гнучкості. Його потрібно використовувати з урахуванням того, що він ґрунтується на принципі правової визначеності, а тому має слугувати його ціннісним елементам. Відповідно, якщо оскаржене судове рішення через очевидні дефекти не здатне стабілізувати спірні правові відносини, то скаргник не може стверджувати, що набув за результатами розгляду становище, яке надає йому певні очікування. Як, наприклад, у згаданій справі № 917/264/15, де був відсутній повний текст рішення суду першої інстанції і де за результатами розгляду скарги позивача суд апеляційної інстанції у задоволенні позову відмовив [4]. На нашу думку, Верховний Суд у цій справі мав підтвердити рішення суду апеляційної інстанції саме з тих мотивів, що за відсутності мотивувальної частини останнє не може вважатися таким, що вирішило спір, а тому скаргник не може посилаватися на погіршення його становища апеляційним судом.

Окрім того, принцип “*non reformatio in reus*” не обмежує законодавця в можливості надати суду вищої інстанції право в мотивувальній частині постанови вказувати на помилки суду нижчої інстанції, однак без зміни оскарженого рішення, що б позитивно вплинуло на забезпечення єдності судової практики. Таким чином, принцип “*non reformatio in reus*” із метою усунення ризиків його дії підлягає законодавчому регулюванню зі встановленням відповідних обмежень щодо його застосування.

Отже, цілі, які ставить перед собою гіпотетичний законодавець, обмірковуючи впрова-

дження *reformatio in reus*, можуть бути досягнуті в інший спосіб, а саме завдяки інституту оскарження судового рішення, а також законодавчому регулюванню принципу заборони повороту до гіршого. Таким чином, умовний закон, який прямо допускає застосування *reformatio in reus*, обмежуючи цим можливість реалізації права на оскарження судового рішення, не відповідає вимозі необхідності, а отже, є неконституційним.

З урахуванням наведеного, вважаємо, що процесуальний принцип “*non reformatio in reus*”, що гарантує право на оскарження судового рішення, діє безпосередньо на підставі частини першої статті 8 у її взаємозв’язку з пунктом восьмим частини другої статті 129 та статтею 55 Конституції України.

Разом із тим слід погодитися з Андроновим І.В. про наявність прогалини у законодавчому регулюванні, яка має бути усунута шляхом законодавчого закріплення принципу “*non reformatio in reus*” [2, с. 157] із відповідними межами та обмеженнями його застосування, що забезпечить формування єдиної практики використання зазначеного принципу.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Аналіз процесуального принципу “*non reformatio in reus*”, що застосовується господарськими судами, указує на його відмінність від інших правових явищ, з якими його часто пов’язують, зокрема концепцію правової вигоди (переваги), принципу заборони подвійної відповідальності, рівності, “*res judicata*” та диспозитивності, який обмежує суди вищих інстанцій через пов’язане з ним правило “*tantum devolutum quantum appellatum*”.

Забороняючи погіршення становища особи, яка оскаржує судове рішення, у результаті розгляду її ж скарги, принцип “*non reformatio in reus*” забезпечує прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації права на оскарження судових рішень і таким чином досягає своєї мети з усунення суб’єктивних перешкод у доступі до суду у формі остраху перед відповідними результатами.

Вважаємо, що принцип “*non reformatio in reus*” є проявом загальноправового принципу недопустимості змін до гіршого та,

в такий спосіб, елементом принципу правової визначеності.

При цьому, будучи також гарантією реалізації конституційного права на оскарження судових рішень, принцип “non reformatio in peius” діє безпосередньо на підставі положень частини першої статті 8 у її взаємозв’язку

з пунктом восьмим частини другої статті 129 та статтею 55 Конституції України.

Подальші дослідження принципу “non reformatio in peius” можуть бути спрямовані на визначення особливостей його застосування, зокрема визначення випадків, коли аналізований принцип не використовується.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : станом на 8 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
2. Андронов І. В. Застосування принципу «non reformatio in peius» в цивільному та господарському процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 155–158. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34> (дата звернення: 16.02.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377> (дата звернення: 16.02.2025).
4. Постанова Верховного Суду від 13.06.2024 у справі № 917/264/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119775248> (дата звернення: 16.02.2025).
5. Wouter den Hollander. No reformatio in peius in Dutch civil procedure: a principle to be cherished? *Stibbe*. URL: <https://www.stibbe.com/publications-and-insights/no-reformatio-in-peius-in-dutch-civil-procedure-a-principle-to-be> (date of access: 16.02.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 22.10.2024 у справі № 921/703/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122679465> (дата звернення: 16.02.2025).
7. Lietuvos respublikos civilinio proceso kodeksas : Įstatymas of 28.02.2002 no. IX-743 : as of 1 January 2025. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.162435/asr> (date of access: 16.02.2025).
8. Toniolo E. J. The evolution of the meaning of reformatio in peius and its prohibition on the appeal system of civil procedure. *Revista de processo*. 2016. No. 254. URL: https://www.mpsp.mp.br/portal/page/portal/documentacao_e_divulgacao/doc_biblioteca/bibli_servicos_produtos/bibli_boletim/bibli_bol_2006/RPro_n.254.13.PDF (date of access: 16.02.2025).
9. Aljinović N., Bilušić I. The prohibition of reformatio in peius in criminal procedure. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*. 2023. Vol. 30, no. 2. P. 491–514. URL: <https://doi.org/10.54070/hlj.30.2.10> (date of access: 16.02.2025).
10. Herke C., D. Tóth C. Prohibition of reformatio in peius and the principle of constitutionality. *Journal of politics and law*. 2012. Vol. 5, no. 2. URL: <https://doi.org/10.5539/jpl.v5n2p49> (date of access: 16.02.2025).
11. Moreno J. M. R. Un intento de aclaración conceptual en el orden jurisdiccional civil: la interdicción de reforma en perjuicio del recurrente. *Revista digital facultad de derecho*. 2010. No. 3. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4125941> (date of access: 16.02.2025).
12. Неклеса Ю. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. *Форми права*. 2010. № 3. С. 305–311.
13. Venice commission. Rule of law checklist. Strasbourg, 2016. 52 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e) (дата звернення: 16.02.2025).
14. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 220 с.
15. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади : монографія. Київ : Парлам, 2023. 460 с.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
17. Думка судді Зупанчіча, що збігається з думкою більшості Європейського суду з прав людини від 04.06.2015 у справі Руслан Яковенко проти України (Заява № 5425/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a79#n163 (дата звернення: 16.02.2025).
18. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
19. Judgment of European Court of Human Rights of 28.10.1999 in Brumărescu v. Romania. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58337%22%7D> (date of access: 16.02.2025).

20. Рішення Конституційного Суду України від 13.09.2023 у справі № 3-80/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-23#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
21. Black's law dictionary. 6th ed. 1990. URL: <https://pdfcoffee.com/blacks-law-6th-edition-sec-c-pdf-free.html> (date of access: 16.02.2025).
22. Decision of Supreme Court of Oregon of 21.06.1967 in State v. Turner. URL: <https://law.justia.com/cases/oregon/supreme-court/1967/247-or-301-4.html> (date of access: 16.02.2025).
23. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 23.12.2021 у справі № 904/6084/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102724055> (дата звернення: 16.02.2025).
24. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 у справі № 1-1/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 16.02.2025).
25. KARARI of ANAYASA MAHKEMESİ of 17.10.2024 in no. 2024/104. URL: [https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2024/173?KelimeAra\[\]=VERGİ](https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2024/173?KelimeAra[]=VERGİ) (date of access: 16.02.2025).